

споруджувалися місцеві табори. Лише на Кіровоградщині їх було п'ять: в Кіровограді, Олександрії, Павлиші, Адабаші й Терновій Балці. Отже, з усією вірогідністю можна погодитись із цифрою, названою на Нюрнберзькому процесі,— приблизно 74 тис. чол.

Нині, напередодні піввікового ювілею Перемоги в минулій війні, варто зайвий раз поставити питання: чому ми зазнали таких великих людських й матеріальних втрат у грізному 1941 році? Мабуть, причина це лише в названих уже прорахунках. Треба визнати, що неправильно була сама військова доктрина тоталітарної системи. Згадаймо, як запевняли нас, що в майбутній війні будемо воювати «малою кров'ю й на чужій території». Тактика відступу, оборонних боїв навіть не вивчалась у військових академіях. Ті прогалини військової науки відчули на собі командири й бійці, платили за них високою ціною.

Отже, вшановуючи пам'ять загиблих у тій війні, слід зробити докір тим, хто кинув у безжальну м'ясорубку мільйони і мільйони людей різних національностей, завчасно не потурбувавшись про безпеку країни і долю її мешканців.

¹ Военные грозы над Полесьем.— К., 1985.— С. 10.

² Архів Міністерства оборони Російської Федерації, ф. 334, оп. 5307, спр. 10, арк. 143 (далі — Архів МО РФ).

³ История второй мировой войны 1939—1945.— М., 1975.— Т. 4.— С. 45.

⁴ Сообщения Советского Информбюро.— М., 1944.— Т. 1.— С. 35.

⁵ Архів МО РФ, арк. 146—148.

⁶ Там же, арк. 151.

⁷ Долматовский Е. Зеленая брама // Роман-газета.— 1983.— № 2.— С. 1.

⁸ Архів МО РФ, арк. 195.

⁹ Там же, арк. 270.

¹⁰ Долматовский Е. Указ. соч.— С. 12.

¹¹ Архів МО РФ, арк. 282—286.

¹² Там же, арк. 345.

¹³ Там же, арк. 348.

¹⁴ Там же, арк. 314.

¹⁵ Там же, ф. 6-й А, оп. 7036, спр. 2.

¹⁶ Долматовский Е. Указ. соч.— С. 66.

¹⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история.— М., 1970.— С. 89.

Українці за рубезем

С. В. Віднянський (Київ)

Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) *

Поряд з педагогічною роботою професори Українського вільного університету проводили плідну наукову діяльність. Це — і участь у роботі різних наукових товариств, з'їздів і конференцій, міжнародних конгресів, і творче співробітництво із зарубіжними вченими, установами, в тому числі в Україні, і широка видавнича й освітницька діяльність, організація виставок досягнень української науки тощо.

З переведенням УВУ в Прагу перед його професорами відкрилися сприятливі можливості для реалізації відповідального завдання — надання вищої освіти українській молоді з числа емігрантів і продовження науково-дослідницької роботи. Адже в наукових установах Праги зберігалися різноманітні джерела з історії слов'янського світу, міжслов'янських взаємовідносин і ролі в них українців, що відкривало, зокрема, широкий простір для українознавчих досліджень.

Друга важлива передумова розгортання наукової діяльності вчених УВУ зумовлювалася тим, що серед них були вихідці з різних земель — центральної України, північно-західної Холмщини, Галичини та Буковини, степової України, східної Слобожанщини і навіть Кубані, які прибули в Прагу, маючи власні усталені традиції. Це славні традиції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Києві, Історично-філологічного товариства в Харкові, Товариства Нестора-літописця у Києві, наукових товариств Полтави, Катеринослава, Кубані тощо. Все це спонукало українських учених заснувати в Празі товариства для обміну думками, творчої співпраці фахівців з певних галузей знань, тобто для відновлення наукових традицій, характерних для їх батьківщини.

Вже в перший рік діяльності УВУ в Празі його професори порушили питання про заснування в Чехословаччині Українського наукового товариства для об'єднання всіх наукових сил еміграції. Але коли представники науково-технічної інтелігенції й прикладних наук з метою захисту своїх інтересів почали створювати професійно-громадські об'єднання — Спільку українських лікарів в Чехії, Товариство українських інженерів у Празі тощо, професори УВУ вирішили заснувати при університеті фахові наукові товариства. Першим з них було «Українське правниче товариство в Чехії», статут якого затверджений властями в Празі 17 березня 1923 р.

Основним завданням товариства було «об'єднувати теоретичні й практичні українські правничі сили на ґрунті дослідження питань українського права; дбати про соціальні, матеріальні й моральні інтереси українських правників у Чехії та причинитися до зав'язання між українськими й чеськими та словацькими правниками доброзичливих стосунків»⁵⁴.

Головою Правничого товариства став професор УВУ Ростислав Лашценко, а після його смерті в жовтні 1929 р. — університетські професори А. Яковлів, К. Лоський, С. Дністрянський.

На засіданнях «Українського правничого товариства в Чехії» його члени робили доповіді й влаштовували дискусії переважно з питань українського права. За перші 10 років його існування було проведено понад 120 наукових засідань, а число членів збільшилося в 3 рази і досягло у 1933 р. 61 чол. Проводило Правниче товариство і ювілейні засідання: у 1923 р. — з приводу 25-ліття наукової діяльності академіка С. Дністрянського, у 1924 р. — 5-ї річниці з дня смерті М. І. Туган-Барановського і пам'яті Вудро Вільсона, у 1927 р. — 50-ї річниці початку національно-визвольної боротьби балканських народів тощо. Товариство виступило одним з організаторів Українського правничого з'їзду в Празі (жовтень 1933 р.), на якому було зроблено близько 30 доповідей з проблем права, економіки й соціології.

Через брак коштів товариство широко не розгорнуло видавничу діяльність: ним видано лише працю Р. Лашценка «Лекції по історії українського права. Литовсько-польська доба. Пам'ятники права» (400 прим.), коротку редакцію «Руської Правди» з бібліографічним покажчиком (300 прим.) і звіт про перші п'ять років своєї діяльності — «Українське Правниче Товариство в ЧСР (17 березня 1923—17 березня 1928)». Дбало товариство і про надання матеріальної допомоги українським правникам у Чехословаччині, про фінансування їх праці, відряджень тощо⁵⁵.

Більш активним, впливовим і суто науковим товариством при Українському вільному університеті було засноване 30 травня 1923 р. за ініціативою професорів філософічного факультету Д. Антоновича, В. Біднова, Д. Дорошенка, О. Колесси, В. Щербаківського і П. Андрієвського Українське історично-філологічне товариство в Празі (УІФТ). Завдання його полягали в читанні наукових доповідей з українознавчих тем, обмін думками з приводу прочитаного, проведенні широких дискусій і, по можливості, виданні праць своїх членів. Керувала діяльністю товариства упрява в складі професорів УВУ Д. Антоновича (голова), О. Колесси (заст. голови) і В. Біднова (секретар).

УІФТ об'єднувало практично всіх українських істориків і філологів, які перебували в Празі. З кожним засіданням кількість його членів, які обиралися таємним голосуванням, збільшувалася. Поступово воно об'єднало, крім професорів УВУ, українських учених з інших наукових закладів й установ Чехословаччини і навіть поза її межами. Серед більше ніж 50 членів товариства були викладачі Української господарської академії в Подебрадах, Українського вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова, професор Братиславського університету ім. Коменського Євген Перфецький, українські вчені з Польщі, Німеччини, Франції та деяких інших країн — такі, як Б. Крупницький, М. Левицький, В. Липинський, М. Антонович, І. Свенціцький, О. Шульгін та інші. «В цьому відношенні, — писав один з активних членів товариства, з 1929 р. його секретар і історіограф професор С. Наріжний, — товариство від початку стало в повному значенні всеукраїнською соборницькою організацією»⁵⁶.

Головним аспектом різноманітної діяльності УІФТ було проведення наукових засідань, на яких з доповідями виступали його члени, а в їх обговоренні мали право брати участь усі присутні, кількість яких на окремих засіданнях досягала кількох сотень. Засідання товариства проводилися регулярно: в середньому щорічно їх відбувалося понад 25. Зокрема, за перші 15 років (1923—1938) товариство провело 404 засідання, на яких було обговорено 614 доповідей і рефератів⁵⁷. Після деякої перерви у 1938—1939 рр. діяльність товариства була відновлена: в 1939—1941 рр. проведено ще 38 засідань (обговорено 48 доповідей), а кількість його членів збільшилася до 65 осіб, переважно за рахунок нових емігрантів з Галичини і Закарпаття⁵⁸.

Отже, за кількістю засідань і прочитаних на них доповідей і щодо їх регулярності Українське історично-філологічне товариство в Празі не мало рівних серед подібних наукових організацій як на українських землях, так і за їх межами. Але його внесок у розвиток української історичної та філологічної науки визначався насамперед актуальністю тематики і теоретичним рівнем доповідей та рефератів, що читалися на засіданнях. Більшість з них були оригінальними науковими розвідками. Так, недостатньо вивчені питання з історії України і української історіографії висвітлювали М. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Лотоцький, С. Наріжний, М. Славінський, П. Феденко, С. Шелухін, з воєнної історії — В. Петрів, господарської — В. Садовський, освіти — С. Сірополько, права — А. Яковлів, з всевітньої історії — К. Лоський, О. Шульгін та ін. Проблемам історії української літератури присвячені наукові реферати Л. Білецького, П. Богацького, М. Гнатишака, О. Колесси, І. Огієнка, К. Чеховича, мовознавства — В. Сімовича, Р. і С. Смаль-Стоцьких, класичної філології — А. Артимова, Ф. Слюсаренка, мистецтвознавства — Д. Антоновича, В. Січинського, археології — І. Борковського, О. Кандиби, Л. Чикаленка і В. Щербаківського, філософії — І. Мірчука, Д. Чижевського і т. д.

Спеціальні засідання товариство присвячувало пам'яті покійних своїх членів, ювілеям видатних діячів науки, культурним та історичним подіям — 150-й річниці зруйнування Запорозької Січі, 10-літтю заснування українських університетів у Кам'янці-Подільському і Полтаві то-

що. Щороку в березні проводилися т. з. шевченківські засідання, доповіді на яких С. Смаль-Стоцького, Д. Антоновича, Л. Білецького, П. Богацького, В. Сімовича, К. Чеховича та деяких інших членів товариства становлять значний внесок у шевченкознавство⁵⁹.

У повідомленні управи Українського історично-філологічного товариства в Празі з нагоди 10-ліття його існування було зроблено порівняльний аналіз розвитку наукових досліджень з історії в Україні і за кордоном й визначено переваги і невігоди останніх. «Нам ніхто не нав'язував своїх концепцій і не примушував нас працювати на завідомо хибних засадах, — підкреслювалося в ньому. — Ми були вільні у виборі тем і методів, мали можливість заявити себе сторонниками тих філософічних теорій, які здаються нам правдивими, стати на тих позиціях, які витримують критику аргументами, а не обгрунтовуються урядовими наказами... Поруч з цим є й другі великі вигоди в умовах нашої праці, як близькість до європейських наукових осередків і діячів, можливість співпраці з ними — можливості, які багатьма членами нашого товариства в значній мірі й використовуються. Але поруч з усім цим у нашому становищі в умовах праці наших членів на еміграції є й великі невігоди. Ці невігоди випливають з двох моментів: 1) з того, що ми на чужині, 2) що ми не розпоряджаємо тут і мінімальними матеріальними ресурсами, потрібними для нашої праці як Товариства...

Але навіть і в таких несприятливих обставинах Товариство виконало працю, з якою сміливо може стати на суд найсуворіших критиків»⁶⁰.

Серед незаперечних здобутків УІФТ в Празі були активна участь його членів в організації й роботі різних наукових конгресів — українських, слов'янських, європейських і світових, його видавнича діяльність і роль у заснуванні Українського академічного комітету для міжнародної інтелектуальної співпраці тощо. Наприклад, значною була участь товариства в проведенні двох українських наукових з'їздів у Празі в 1926 і 1932 рр. Серед міжнародних конгресів, в яких діяльну участь брали члени товариства, назвемо конгреси слов'янських географів та етнографів у Празі, Варшаві, Белграді й Софії, Міжнародний археологічний з'їзд у Берліні, I міжнародний конгрес слов'янських філологів у Празі, VII міжнародний з'їзд філософів у Оксфорді, Міжнародний конгрес народного мистецтва в Бельгії, II міжнародний лінгвістичний конгрес у Женеві, XV міжнародний археологічний конгрес у Парижі, VII міжнародний конгрес істориків у Варшаві, Конгрес істориків релігії і т. д.⁶¹.

УІФТ прагнуло публікувати наукові праці своїх членів. Хоча фінансові труднощі гальмували розвиток видавничої діяльності, все ж і за таких несприятливих обставин до 1941 р. побачили світ 65 книг. Серед них слід насамперед назвати «Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі», в яких публікувалися найкращі наукові доповіді й дослідження його членів. Перший їх том вийшов з друку в 1926 р. завдяки фінансовій допомозі Міністерства шкільництва та народної освіти ЧСР і коштам голови товариства Д. Антоновича. Він містив II наукових рефератів, з яких два були присвячені спадщині академіка Миколи Сумцова, а також протоколи засідань товариства в перший рік його діяльності, інформацію про нього та список членів⁶². Другий том «Праць», виданий на пошану голови товариства, професора Д. Антоновича з нагоди його 60-ліття, з'явився тільки у 1939 р. при допомозі бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі і Українського наукового інституту у Варшаві. Крім присвяти, він містив 25 наукових розвідок, авторами переважної більшості яких були професори УВУ⁶³. У 1941 р. побачили світ третій і четвертий томи «Праць» товариства, що стало можливим завдяки щедрим пожертвам Михайла Антоновича та деяких інших українських учених.

Інші видання УІФТ — відбитки окремих праць (доповідей) членів товариства мали невеликий тираж — 50—100 примірників. Однак вони використовували будь-які можливості для публікації своїх досліджень у

Чехословащині і зарубіжних виданнях, у тому числі в Україні. «Не буде перебільшенням твердження, — писав С. Наріжний, — що майже все, що з поля історично-філологічних наук появлялося в цих роках друком в Празі, було перед тим предметом докладів і обговорення в Історично-Філологічному товаристві. Праці членів товариства появлялися в цей час майже в усіх українських часописах»⁶⁴. Так, з редакцією «Нової України» (безпартійного двотижневика, що виходив в Празі з 1922 р.) активно співробітничали Д. Антонович, І. Бочковський, Б. Матюшенко, О. Мицюк, В. Старосольський, В. Тимошенко, Ф. Щербина.

Ще у 1926 р. на загальних зборах професорів і доцентів УВУ ставилося питання про те, що через фінансову кризу і зменшення кількості студентів «університет, залишаючись формально університетом», має перетворитися «в науково-дослідчу інституцію, в якій молоді вчені могли науково працювати»⁶⁵. Тому наукова праця рік у рік займала дедалі більше вагоме місце в діяльності професорів УВУ. Підтвердженням цього є активна участь університетських професорів у роботі наукових товариств, конференціях. З ініціативи і при найактивнішій участі професорів УВУ в Празі проводилися українські наукові з'їзди. Так, організаційна комісія по скликанню I Українського наукового з'їзду (жовтень 1926 р.) складалася з професорів Українського вільного університету на чолі з академіком І. Горбачевським. На цьому форумі, що тривав 5 днів, працювали 10 секцій, на засіданнях яких заслухано 154 доповіді. 267 вчених взяли участь у дискусіях. Майже кожний четвертий учасник з'їзду був представником УВУ⁶⁶. В роботі II Українського наукового з'їзду (березень 1932 р.) брав участь 21 викладач УВУ, які прочитали 45 рефератів⁶⁷. Загалом з 1924 по 1931 р. викладачі Українського вільного університету брали участь у 28 наукових конгресах і з'їздах, а професор археології УВУ В. Щербаківський протягом 1924—1937 рр. — 16 міжнародних наукових конгресах⁶⁸. Це також свідчить про значний науковий доробок учених університету.

Про плідність наукової роботи професорів УВУ можна судити з видавничої діяльності, яка розпочалася у 1923 р. під керівництвом університетської видавничої комісії на чолі з професором С. Дністрянським. Особливо інтенсивною вона була в перше десятиріччя існування університету. В 1922—1931 рр. було видано 27 назв підручників, монографій, збірників⁶⁹. Серед них — «Органічна хімія» І. Горбачевського (1924), «Загальна наука права і політики» С. Дністрянського (1923), «Палеоліт» В. Щербаківського, «Міжнародне право» М. Лозинського (1922), «Основи землезнання України» С. Рудницького (1923), «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка (1923), «Скорочений курс історії українського мистецтва» Д. Антоновича (1923), «Лекції по історії етики» І. Мірчука (1922) та ін.

Крім того, видавництво УВУ випустило за цей час два томи наукового збірника і два томи ювілейних збірників. Якщо авторами першого тома «Наукового збірника Українського університету в Празі» (1923) були провідні вчені УВУ С. Дністрянський, О. Колесса, Р. Лашенко, М. Лозинський, І. Мірчук, В. Старосольський, Л. Чикаленко, Ф. Швєць, В. Щербаківський і Ф. Щербина, то його другий том (1930) складався з рефератів професорських стипендіатів УВУ С. Федоріва, К. Чеховича, Н. Нововірьського і С. Бараніва. Обидва «Наукові ювілейні збірники Українського університету в Празі» були присвячені президенту Чехословацької республіки Т. Г. Масарику з нагоди його 75-річчя і 80-річчя і містили результати наукових розвідок учених університету (24 праці), більшість з яких є вагомим внеском у розвиток української історичної, філологічної, правової, економічної і філософської наук.

Однак через брак коштів видавництво УВУ не могло належним чином розгорнути діяльність, про що свідчить і той факт, що до 1926 р. вчені університету написали наукові праці загальним обсягом понад 800 авторських аркушів, але не мали змоги їх опублікувати⁷⁰. У 1932—1940 рр.,

наприклад, жодної праці це видавництво не випустило, і тільки у 1942 р. в Празі вийшов з друку третій том «Наукового збірника УВУ в Празі». Тому, як свідчить бібліографія публікацій вчених УВУ, вміщена в офіційному виданні університету, а також дані, наведені П. Зленком у «Бібліографічному покажчику наукових праць української еміграції. 1920—1931» (Прага, 1932), університетські професори друкувалися скрізь, де з'являлася можливість, — у Берліні, Варшаві, Відні, Вінніпегу, Женеві, Загребі, Києві, Лейпцигу, Лондоні, Львові, Мюнхені, Парижі, Перемишлі, Рівному, Чернівцях, Чикаго тощо.

Звичайно, найчастіше їх праці публікувалися у Чехословаччині — різних чеських і українських виданнях й видавництвах у Празі, Подєбрадах, Брно, Ужгороді, зокрема в празьких видавництвах «Чесько-українська книга», «Пламя», «Український громадський видавничий фонд». З останнім УВУ в червні 1925 р. уклав договір про створення при цьому фонді спеціальної «Фундації Українського університету в Празі» для видання наукового збірника, монографій, підручників тощо, який, щоправда, не приніс очікуваних позитивних зрушень у цій справі⁷¹. І все ж саме в Чехословаччині в міжвоєнні роки український історик, професор УВУ Д. Дорошенко опублікував значну кількість з близько 1 тис. його праць з історії, культури, церкви, літератури, культурних й політичних взаємин України з Західною Європою, проблем слов'янознавства, української історіографії тощо. Саме в Празі побачили світ праці Д. Антоновича «Триста років українського театру (1619—1919)», Л. Білецького «Основи української літературно-наукової критики» і «Книга биття українського народу як декларація прав української нації», І. Борковського «Старослов'янська кераміка», С. Бородаєвського «Історія кооперації», О. Бочковського «Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання», В. Січинського «Архітектура старокнязівської доби» і «Чужинці про Україну», В. Старосольського «Держава і політичне право», Д. Чижевського «Логіка» і «Нариси з історії філософії на Україні», О. Шульгіна «Нариси з нової історії Європи», Л. Шрамченка «Основи теорії статистики», В. Щербаківського «Формація української нації. Нарис праісторії України», Ф. Щербини «Статистика. Історія статистики і статистичних установ» і «Еволюційні переміни в ідеології статистики» та деякі інші, в тому числі видані чеською мовою «Основи модерного приватного права» С. Дністрянського, «Моністична теорія» О. Одарченка, «Німецька колонізація на Україні» С. Шелухіна.

При написанні наукових праць професори Українського вільного університету використовували фонди празьких архівів і бібліотек, інші джерела, а також матеріали Музею визвольної боротьби України (заснований у 1925 р.) і книги з університетської бібліотеки. Остання була заснована згідно з рішенням Сенату УВУ в квітні 1922 р., який для цього обрав бібліотечну комісію на чолі з професором Д. Антоновичем. Завдяки саме його зусиллям (він протягом 17 років керував університетською бібліотекою) фонди бібліотеки постійно поповнювалися, незважаючи на те, що вона не мала власного бюджету (за винятком ра. ових невеличких асигнувань) і книги надходили від жертвувачів і шляхом взаємообміну. Однак якщо наприкінці першого року існування бібліотека УВУ мала 839 книг і брошур, то у 1926 р. — 4261⁷². У звітах бібліотечної комісії УВУ є конкретні дані про шляхи поповнення бібліотеки. У 1924/25 навчальному році, наприклад, українськими вченими їй безкоштовно передано 866 книг, у тому числі Антоновичем — 172, Дорошенко — 111, Шелухіним — 56, Слюсаренком — 55, Яковлівим — 47 книг, а професор Горбачевський з березня по вересень 1925 р. відрахував для бібліотеки щомісячну платню (500 крон). Крім того, до бібліотеки надійшло 25 книг від А. Крушельницького з Відня, Л. Лукаевича з Варшави — 21, академіка Птухи з Києва — 3, професора Шелудька з Софії — 2 книги тощо⁷³. Інститут та Фундація Карнеджі у Вашингтоні включили УВУ до списку

інституцій, яким висилалися безкоштовно всі їх видання. В результаті лише у 1926 р. університетська бібліотека одержала від них 43 томи наукових видань різними мовами ⁷⁴.

Одним з шляхів поповнення фондів бібліотеки був обмін літературою з науковими інституціями, видавництвами і бібліотеками як у ЧСР, так і за кордоном. Зокрема, досить інтенсивним був взаємообмін виданнями між УВУ і Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, Академією наук та Інститутом народної освіти (університетом) у Києві, українськими науковими інститутами у Берліні й Варшаві, Карловим університетом та іншими високими школами Чехословаччини. Так, тільки протягом 1924/25 навчального року бібліотека УВУ шляхом обміну одержала 137 книг. «Бібліотека Київського Інституту народної освіти, — зазначалося в її листі до УВУ від 18 квітня 1928 р., — висловлює Вам свою щирю подяку за низку Ваших цінних видань, які вона цими днями одержала. Просимо й надалі надсилати Ваші видання. Влітку цього року виїде 3 кн. «Записок Київського ІНО», що буде Вам своєчасно надіслана» ⁷⁵. Серед 34 видань, які бібліотека УВУ одержала в другій половині 20-х років від Всеукраїнської Академії наук, були монографії А. Кримського та Л. Левченка «Степан Руданський», В. Перетца «Слово о полку Ігоревім», О. Фоміна «Флора України», В. Щербини «Нові студії з історії Києва» та ін. ⁷⁶. В червні 1939 р. університетська бібліотека вже мала 10380 книг ⁷⁷. Ними користувалися не тільки викладачі, а й студенти Українського вільного університету. У 1924/25 навчальному році, наприклад, бібліотека видала читачам 974 книги ⁷⁸.

Крім плідної наукової, професори УВУ проводили велику просвітницьку діяльність, яка сприяла ознайомленню населення Чехословаччини з історією, культурними надбаннями українського народу, досягненнями в розвитку науки української еміграції, а також налагодженню взаєморозуміння і творчої співпраці між українськими та чеськими вченими, діячами культури. Зокрема, ще у 1919—1920 рр. завдяки зусиллям українських вчених і за допомогою дипломатичної місії УНР в Празі було випущено українською, чеською і деякими іншими мовами понад 20 науково-популярних брошур й видань серії «Познаймо Україну». Як зазначалося в передмові до першої брошури цієї серії «Українці — чехам», «головнішим завданням видань «Познаймо Україну» буде вияснення речових і психологічних основ до чесько-українського зближення... Зазначену серію видаць призначаємо для послідовного ознайомлення з українським питанням, поскільки воно може цікавити чеське громадянство... Сподіваємося, що ця спроба розпочати чесько-українське взаємопізнання та зближення зустріне інтерес в чеському народі й спричиниться до зав'язання і зміцнення приятельських відносин межі самостійними республіками...» ⁷⁹. В серії опубліковані праці С. Смаль-Стоцького «Львів — серце Західної України», І. Бочковського «З історії України та українського відродження» і «Україна й українці (з етнографічною мапою)», Д. Дорошенка «Міжнародна орієнтація українців за часи війни та революції» та ін.

Професори УВУ активно співробітничали в різних енциклопедичних виданнях Чехословаччини. Так, авторами вміщених у них українознавчих матеріалів були О. Колесса, Л. Білецький, Д. Антонович, Ф. Шешко, В. Січинський, В. Щербаківський та деякі інші вчені. Професор Д. Дорошенко, наприклад, написав кілька нарисів про українських політичних діячів для чеського енциклопедичного видання «Творці історії» ⁸⁰.

Ефективним напрямком культурно-наукової діяльності професорів УВУ в Празі була їх участь в організації й проведенні різних виставок. Так, в організованій в квітні 1924 р. Українським громадським видавничим фондом (голова Є. Вировий) першій виставці українських друків та української книжкової графіки в Празі активну участь взяли професори УВУ Д. Антонович і В. Січинський. На ній експонувалася продукція (починаючи з 1918 р.) майже всіх українських видавництв з Чехосло-

ваччини, Німеччини, Австрії, західноукраїнських земель, загарбаних Польщею і Румунією, і частково навіть з України, а також таборів видання і українська періодика (всього діяло 10 відділів), що викликала великий інтерес широких кіл громадськості.

Празькі газети опублікували численні статті й замітки про цю виставку. Зокрема, 10 квітня в газеті «Чехословенська Республіка» відомий чеський публіцист Ф. Заплетал писав: «Для Праги виставка української книги має особливе значіння. У нас якраз все ще є не тільки окремі одиниці, а цілі політичні партії, що не визнають існування українського народу, української літературної мови і української літератури. Ці противники найдуть на виставці переконуючі докази про безпідставність своїх застарілих уявлень. На виставці є друки з усіх частин України... але об'єднаної духовно єдиною культурою, єдиною літературною мовою, єдиною національною свідомістю». Називаючи найбільш цікаві експонати, автор зазначає: «Уже з цього сухого огляду видно, що існує самостійна українська література, писана окремою українською мовою і зрозуміла населенню Харківщини, Київщини так само добре, як і населенню Галичини та нашої Підкарпатської Русі... Виставка українських друків у Празі має більше значіння, ніж надають їй, певно, самі організатори»⁸¹.

Приємне враження справляв український відділ на виставці книжкової культури, організованої з нагоди міжнародного з'їзду бібліотекарів та приятелів книги влітку 1926 р. в Празі. Спеціально створений виставочний комітет на чолі з професором УВУ Д. Антоновичем підібрав для неї українські видання останніх десяти років — загалом понад 2 тис. книжок. Великий інтерес у відвідувачів (український відділ виставки оглянуло понад 600 чол.) викликали, зокрема, колекції українських видавничих знаків і екслібрисів, упорядковані професором УВУ В. Січинським. Подібні виставки книги (на яких широко були представлені й праці вчених УВУ), що їх відвідували численні гості, експонувалися в Празі і під час українських наукових з'їздів 1926 і 1932 рр.⁸²

Таким чином, у міжвоєнні роки, коли УВУ фактично залишився єдиним українським університетом у світі, його професорський колектив, що складався з авторитетних фахівців з різних галузей знань, гідно репрезентував українську університетську науку. Його праця була, зокрема, високо оцінена на II Українському науковому з'їзді в Празі у 1932 р., де у 18 спеціальних доповідях показано досягнення української еміграції в різних галузях знань за останнє десятиліття і особливо виділено вагомий внесок у розвиток науки вчених УВУ⁸³.

В цілому успішно виконував Український вільний університет в Празі і своє першочергове завдання — «дати можливість українській емігрантській молоді і взагалі тим з української еміграції, хто не закінчив вищої освіти, цю освіту добути в стінах українського університету»⁸⁴.

Однією з основних причин переведення Українського вільного університету з Відня до Праги, як зазначалося вище, була наявність у Чехословаччині численної української студентської громади. Саме через УВУ чехословацький уряд надав матеріальну допомогу українському студентству. Вже під час перших переговорів з представниками властей Чехословаччини ректор університету О. Колесса говорив про необхідність навчання в Празі української молоді, що перебувала в республіці, та надання матеріальної підтримки студентській молоді з числа українців, особливо майбутнім слухачам УВУ⁸⁵.

Уряд ЧСР схвально поставився до цього прохання і вже в листопаді 1921 р. було організовано «Чесько-український комітет допомоги українській молоді» (ЧУК) з метою «турботи про забезпечення освіти українським емігрантам у вищих учбових закладах Чехословаччини»⁸⁶. Головою ЧУК обраний професор Карлового університету Я. Бідло, а його заступником — професор О. Колесса. З січня 1922 р. комітет одержував з державного фонду ЧСР регулярні щомісячні субвенції для розподілу

стипендій серед українських студентів. Умовою видачі стипендій було успішне навчання студентів, причому допомога їм спочатку здійснювалася у формі забезпечення житлом, одягом, підручниками, харчами тощо (наприкінці 1921 р. її одержували 557 українських студентів). З 1922 р. комітет відмовився від цього складного й незручного способу і став щомісяця видавати стипендії у розмірі близько 500 крон.

Хоча при встановленні стипендій для українських студентів не було поставлено як обов'язкову умову запис їх слухачами УВУ (на чому наполягали представники університету в ЧУК), все ж з 844 студентів, які в літньому семестрі 1922 р. почали одержувати стипендії, до УВУ записалося 615, а в зимовому семестрі 1922 р. — відповідно 1071 і 874⁸⁷. Всього за перші десять років існування ЧУК щомісячну стипендію одержували 1992 українські студенти, 1062 з яких за цей час вручені дипломи чеських вищих учбових закладів, переважно Карлового університету⁸⁸. В ньому, зокрема, у зв'язку з великою кількістю українських студентів було організовано спеціальні українські курси, де, крім професорів УВУ, викладали відомі чеські вчені Бідло, Горак, Пастернак, Полівка та ін.

Крім розподілу стипендій, цей комітет відкрив кілька інтернатів для студентів-емігрантів, допомагав їм одягом, ліками, підручниками, опікав різні їхні організації, зокрема Український студентський кооператив у Празі, організовував під час канікул для українських студентів екскурсії за кордон. ЧУК допомагав українській молоді, що опинилася далеко за межами Чехословаччини (в Єгипті, Румунії тощо), особливо воякам УГА, інтернованим у таборах Німецького Яблонного та Йозефова, приїжджати на навчання в Прагу. Аналогічні акції здійснювали також різні організації й гуманітарні місії, включаючи міжнародні. Американське товариство «У. М. С. А.», наприклад, надавало 60 українським студентам безплатне харчування, 30 — помешкання за зниженою платою, а американська місія «методистів» відкрила для них у Празі їдальню, де харчувалося понад 200 чол. з платою 60 крон щомісяця⁸⁹.

Про сильний потяг українських емігрантів, зокрема в Чехословаччині, до здобуття вищої освіти, особливо після відкриття там кількох високих українських шкіл, у тому числі УВУ, у край складних умовах життя на чужині багато говорилося на I конференції української еміграції в Празі у червні 1929 р. Професор Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі С. Сірополко, зокрема, серед причин, що змушували людей уже не першої молодості сісти за шкільну парту та студіювати науку, назвав такі: «По-перше, мотиви егоїстичного порядку — диплом високої школи відкривав власникові його кращі перспективи в життєвій боротьбі за існування в порівнянні з тими конкурентами, що диплому не посідають, по-друге, мотиви вищого порядку — бажання набути фахові знання з тим, щоб їх віддати рідному краю після повернення туди з еміграції»⁹⁰.

В архіві Українського вільного університету зберігається чимало заяв з проханням зарахувати до нього і при цьому переважають саме «мотиви вищого порядку». Ці матеріали дають також можливість з'ясувати походження, соціальний стан, рід занять майбутніх слухачів УВУ та деякі інші дані про них. Так, наприкінці 1921 р. з проханням зарахувати в УВУ звернулися до управи університету відомі діячі української культури з Миколаївщини Микола Аркас і Єпіфаній Камінський, на початку 1922 р. — українські таборити з Йозефова Іван Борковський, Дмитро Турт і Іван Ільницький, з колективними заявами — члени Товариства українських студентів «Січ» у Чернівцях, 16 членів Спілки студентів-українців з табору інтернованих в Орадея-Маре (Румунія) з рекомендацією її керівників М. Мітковича і Л. Миколаєнка тощо⁹¹. Серед прийнятих до УВУ у 1928—1943 рр. були представники з усіх українських земель, в тому числі 42 уродженці Підкарпатської Русі (Закарпаття) різних національностей (українці, угорці, євреї, німці), а також

румуни (брат і сестра Пехт, З. Фейка), чехи (И. Бенеш, Ж. Алпар), росіянин К. Поляков та ін.⁹²

У щорічних звітах про діяльність Українського вільного університету містяться статистичні дані про слухачів обох факультетів по семестрах, їх розподіл за національністю, походженням і т. п. Ось, наприклад, як виглядає статистика запису студентів УВУ в Празі:

Навчальний рік	Семестр	Кількість записаних слухачів	Навчальний рік	Семестр	Кількість записаних слухачів
1921/22	зимовий	702	1933/34	зимовий	232
	літній	615		літній	253
1922/23	зимовий	874	1934/35	зимовий	215
	літній	654		літній	235
1923/24	зимовий	580	1935/36	зимовий	231
	літній	449		літній	216
1924/25	зимовий	437	1936/37	зимовий	241
	літній	382		літній	187
1925/26	зимовий	390	1937/38	зимовий	88
	літній	276		літній	77
1926/27	зимовий	250	1938/39	зимовий	66
	літній	251		літній	61
1927/28	зимовий	245	1939/40	зимовий	68
	літній	194		літній	100
1928/29	зимовий	203	1940/41	зимовий	92
	літній	162		літній	107
1929/30	зимовий	289	1941/42	зимовий	125
	літній	253		літній	127
1930/31	зимовий	243	1942/43	зимовий	135
	літній	253		літній	109
1931/32	зимовий	240	1943—45	даніх не виявлено	
	літній	220			
1932/33	зимовий	232			
	літній	258			

Отже, з 1921 по 1943 рр. на два факультети УВУ було записано 11617 студентів — у середньому по 264 на семестр. Кількість студентів, як бачимо з наведеної таблиці *, з різних причин була неординаковою: у зимовому семестрі 1922/23 академічного року, наприклад, вона становила 874 чол., а у літньому семестрі 1938/39 року — тільки 61. Зокрема, зменшення числа слухачів університету у 1937—1939 рр. було наслідком введення згідно з розпорядженням Міністерства шкільництва і народної освіти ЧСР від 4 квітня 1937 р. плати за навчання, а також через неймовірно складний процес одержання віз українцями з Польщі та Румунії і драматичні події в Чехословаччині після мюнхенської угоди 1938 р. Деяке збільшення кількості студентів УВУ в 1940—1941 рр. відбулося за рахунок нової хвилі еміграції з Карпатської України після її окупації Угорщиною і Західної України після її приєднання до УРСР.

Основний контингент слухачів Українського вільного університету становили вихідці з різних українських земель, найбільше — із західно-українських. На початку празького періоду діяльності УВУ понад 90 % студентів були українцями, наприкінці — їх налічувалося близько 75 %. Крім них, було також чимало білорусів, болгар, вірменів, грузинів, прибалтійців, угорців, росіян, німців, євреїв, поляків, словаків, сербів, хорватів, чехів та ін. Наприклад, у першому в Празі семестрі (зимовий 1921/22 року) в УВУ навчалися 702 студенти, які походили: з ЧСР — 33, Східної Галичини — 513, Придніпрянської України — 118, Буковини — 28, Кубані — 7, Білорусії — 2, Росії — 1. За національністю вони розподілялися таким чином: українців — 655, у тому числі 15 підкарпатських русинів — українців, чехів — 15, білорусів — 2, росіян — 1, німців — 3,

євреїв — 26⁹³. А в літньому семестрі 1930/31 навчального року слухачами УВУ записалося 253 чол. (з них 61 чол. — вперше), у тому числі 165 українців, 30 євреїв, 15 чехів, 13 росіян, 8 угорців, по 5 німців і словаків, 4 румуни, 3 білоруси, по 2 грузини і поляки, 1 болгарин⁹⁴.

Проте не всі слухачі УВУ одержували його абсолюторії (дипломи), бо більшість з них водночас навчалася в чеських університетах, від чого, як правило, залежало одержання ними стипендій. Тому, наприклад, на філософічному факультеті УВУ з 1925 по 1945 р. прослухали необхідний мінімум навчальних годин, склали всі колоквиуми та абсолюторні іспити і одержали дипломи лише 142 чол.⁹⁵ Ще менше слухачів УВУ саме через навчання у чеських високих школах наважувалися складати ригорозальні екзамени, необхідні для здобуття ступеня доктора прав чи філософії. Тому кількість виданих УВУ докторських дипломів, порівняно з числом його студентів і випускників, невелика: в 1921—1941 рр. — 37 на філософічному і 95 на правничому факультетах⁹⁶.

Більшість цих докторів становили українці, але серед них були й представники інших народів. Зокрема, серед докторів філософії та особливо докторів права назвемо чехів Й. Мікліка, Я. Кладіва, А. Колінські, К. Воленца, В. Брожовські, Е. Секеру, Р. Чейхана, словака В. Іленчіка, грузинів Ш. Маглакелідзе, Е. Рамішвілі, В. Емухварі, Д. Чхіквадзе, Г. Накашидзе, Ю. Джаджгоа, росіянина Д. Бистролетова, угорця К. Міттельмана та інших⁹⁷. Докторами УВУ стали й діти університетських професорів — Ігор Лоський, Михайло Матюшенко, Юрій Старосольський, Михайло Антонович (до речі, випускниками УВУ були також Марія та Марко Антоновичі).

Присвоював Український вільний університет і почесні дипломи за особливі заслуги в галузі науки або культури. Першими почесними докторами УВУ стали видатні українські письменники: у 1931 р. доктором філософії — Олександр Кандиба (Олесь), Ольга Кобилянська, Богдан Лепкий і Василь Стефаник. «Високо заслужена діяльність і праця цих письменників є не лише серед українського громадянства, але теж і в чужині так відома і високо цінена, що було би зайвим bliще мотивувати тут згадане рішення факультету», — зазначив в промові ректор УВУ І. Горбачевський⁹⁸. Пізніше титул почесного доктора філософії одержали українські композитори Олександр Кошиць та Володимир Барвінський. Правничий факультет УВУ присвоїв титул почесного доктора професорам І. Горбачевському, О. Колессі, А. Волошину⁹⁹.

Здобувши вищу освіту в стінах УВУ, випускники й доктори університету успішно працювали в різних галузях науки, культури як Чехословаччини, так й інших країн, у тому числі в Україні. Зокрема, понад 20 з них працювали в УВУ (про них говорилося вище), а також повинили професорсько-викладацький склад інших українських учбових закладів у ЧСР — господарської академії і педагогічного інституту. Разом з тим багато випускників УВУ внаслідок його недержавного характеру, не маючи громадянства ЧСР, були позбавлені можливості знайти відповідну їх кваліфікації роботу в Чехословаччині, тому використовували здобуті знання й досвід за межами республіки.

Значна кількість випускників університету, зокрема докторів прав, виїхала в Західну Україну, де взяла активну участь (особливо ті з них, хто спеціалізувався на кафедрі кооперації) в організації українських кооперативних інституцій, які в міжвоєнні роки були одним з важливих чинників у боротьбі за економічне виживання українського населення в Галичині і на Волині, окупованих Польщею. Наприклад, доктор прав УВУ Карпо Коберський, деякий час попрацювавши доцентом приватної економіки УГА в Подєбрадах, повернувся в рідну Галичину, де став редактором часопису «Кооперативна Республіка», а доктор Гордій Няичур очолив повітовий кооперативний союз у Тернополі. Серед інших активних діячів кооперації в Галичині і на Волині слід назвати докторів прав УВУ Миколу Кривого, Михайла Матюшенка, Остапа Котика, Олек-

сандра Пителя, Петра Панченка та ін. Державними чиновниками стали доктори Микола Підгірний, Андрій Павник, Олександр Заворотюк.

Деякі доктори УВУ виїхали в країни, де визнавалися дипломи українського університету: в галузі юриспруденції, наприклад, працювали у Загребі (Югославія) Грицько Шевчик, у Вінніпегу (Канада) — Микита Мандрика, у Словаччині — Іван Ватран. У торговельній, адміністративній сферах працювали доктори Володимир Луць, Іван Вітковський, Євген Приходько, Олександр Мацейович, у галузі журналістики — Сергій Федорів-Лантух, Христина Кононенкова, Степан Росоха, Юрій Гривняк тощо¹⁰⁰.

Багато випускників і докторів УВУ обрали місцем своєї роботи Закарпаття і всіляко сприяли його національно-культурному відродженню. Наприклад, доктор філософії УВУ, професор Василь Пачовський був директором державної реальної гімназії у Береговому, а наукову діяльність присвятив вивченню історії Закарпаття, написавши кілька узагальнюючих праць. У канцелярії ужгородської «Просвіти» наприкінці 30-х років працював доктор Олександр Баранів. Одним із засновників і активістів просвітянського руху в Закарпатті, директором ужгородського театру «Просвіти» був відомий український діяч культури, доктор філософії УВУ Микола Аркас, артистична й режисерська праця якого в цьому краї залишила глибокий слід. У роки становлення карпато-української державності деякі випускники УВУ брали активну участь в її розбудові, а окремі з них обіймали навіть важливі державні посади. Доктор прав УВУ Степан Росоха, наприклад, керував відділом міністерства шкільництва і народної освіти в краї, а у 1939 р. був обраний заступником голови Союзу Карпатської України. Після окупації краю Угорщиною він повернувся в Прагу, де у 1939 р. редагував часопис «Пробоем», а в 1940 р. — журнал «Наступ», друкуючи на їх сторінках статті й спомини про Карпатську Україну¹⁰¹.

Після другої світової війни прізвища випускників й викладачів Українського вільного університету в Празі можна було зустріти серед діячів українських громад у різних країнах — Німеччині, Канаді, США і навіть в Австралії, де, наприклад, провів останні роки свого життя професор УВУ Симон Наріжний (1898—1983).

Працький період діяльності Українського вільного університету закінчився у травні 1945 р., коли з вступом до міста радянської армії більшість його професорів і студентів змушена була залишити Чехословаччину і шукати нове пристановище, а тих з них, що залишилися, чекали нелегкі, а часом й трагічні випробування. Новим місцем перебування УВУ став Мюнхен, де у 1946 р. було відновлено його діяльність і де він успішно працює і нині.

Український вільний університет був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної української еміграції і свою діяльність за межами рідного краю вважав тимчасовою. Однак з ряду причин протягом майже чверті століття (1921—1945 рр.) місцем його діяльності стала Прага. Тривалий час він залишався єдиним українським університетом в світі, хоч і приватним, але головне — вільною всеукраїнською вищою школою. Служіння в міру сил і можливостей потребам українського народу заради вільного і щасливого майбутнього рідного краю стало основним обов'язком УВУ в Празі, який він з допомогою влади й громадськості ЧСР виконав, здобувши високий авторитет й міжнародне визнання. Підводячи підсумки перших десяти років діяльності УВУ, його керівники мали повне право констатувати, що «університет досяг мети й належним способом сповнив своє завдання..., університет остаточно консолідувався, його професура довела свій педагогічний досвід та виявила себе назовні науковими працями в різних галузях людського знання. Виробилася певна й стала практика університетська за зразком західно-європейських університетів, але на ґрунті національному, українському»¹⁰².

- * Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1993.— № 11—12; 1994.— № 2.
- ⁵⁴ Наріжний С. Назв. праця.— С. 228.
- ⁵⁵ Там же.— С. 228—229.
- ⁵⁶ Там же.— С. 198.
- ⁵⁷ Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану Голови Товариства професора Дмитра Антоновича.— Прага, 1939.— С. 2.
- ⁵⁸ Наріжний С. Назв. праця.— С. 208.
- ⁵⁹ Там же.— С. 202—203.
- ⁶⁰ Там же.— С. 209.
- ⁶¹ Там же.— С. 204.
- ⁶² Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924).— Прага, 1926.— Т. 1.— 210 с.
- ⁶³ Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану Голови Товариства професора Дмитра Антоновича.— Прага, 1939.— 227 с.
- ⁶⁴ Наріжний С. Назв. праця.— С. 208.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 93.
- ⁶⁶ Український Науковий з'їзд у Празі, 3—7 жовтня 1926 р. Звідолення Президії Організаційної Комісії з'їзду.— Прага, 1928.— С. 3—4, 72.
- ⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 190—191.
- ⁶⁸ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. XIII; Наріжний С. Назв. праця.— С. 257.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 494.
- ⁷⁰ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 223—227.
- ⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 426, арк. 19—21.
- ⁷² Там же, арк. 232; Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 228.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 426, арк. 193.
- ⁷⁴ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 229—230.
- ⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 426, арк. 191.
- ⁷⁶ Там же, арк. 365.
- ⁷⁷ Там же, спр. 140, арк. 426.
- ⁷⁸ Там же, спр. 426, арк. 193.
- ⁷⁹ Там же, оп. 2, спр. 576, арк. 6—7.
- ⁸⁰ Наріжний С. Назв. праця.— С. 252.
- ⁸¹ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР.— С. 87—94.
- ⁸² Наріжний С. Назв. праця.— С. 258—259.
- ⁸³ Там же.— С. 248.
- ⁸⁴ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. XI.
- ⁸⁵ Там же.— С. 84.
- ⁸⁶ Русские в Праге. 1918—1928 гг.— Прага, 1928.— С. 69—75.
- ⁸⁷ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. XI.
- ⁸⁸ Наріжний С. Назв. праця.— С. 75.
- ⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 133, арк. 107—108.
- ⁹⁰ Троцинський В. Перша конференція української еміграції в Празі і створення Української головної еміграційної ради (червень 1929 року) // Українська діаспора.— 1992.— № 1.— С. 81—82.
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 136, арк. 315, 322—325, 375, 399, 403, 417, 468, 506—507.
- ⁹² Там же, спр. 41, арк. 1—99.
- * Таблиця складена на основі щорічних звітів УВУ. При її аналізі слід враховувати, що одні й ті ж студенти навчалися (записувалися) протягом кількох академічних років.
- ⁹³ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 82—83.
- ⁹⁴ Там же.— Т. 2.— С. 112.
- ⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 19, арк. 1—38.
- ⁹⁶ Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— С. 3419.
- ⁹⁷ Український В. Назв. праця.— Т. 2.— С. 191—193.
- ⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 186.
- ⁹⁹ Наріжний С. Назв. праця.— С. 132.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 300, арк. 343.
- ¹⁰¹ Там же, арк. 3; Наріжний С. Назв. праця.— С. 321—336.
- ¹⁰² Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. XIV.

* * *